

ПОЕТИКА УКРАЇНСЬКОГО МУЗИЧНОГО ФОЛЬКЛОРУ ЯК ЗАСІБ ВИХОВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У сучасних умовах розвитку української державності, відродження національної культури та освіти одним з головних завдань, що входять у програму реформування змісту навчання і виховання, є національно-мовне виховання особистості.

Необхідність етнізації виховання зумовлена низкою об'єктивних причин. Державі потрібні національно свідомі громадяни, які міцно відчували б зв'язок з рідною землею, з народом, оскільки немає у світі держави позаетнічної, навіть новостворені національні конгломерати, наприклад, американці, ідентифікують себе як єдиний народ. Аналіз педагогічної ретроспективи дає можливість переконатися, що впровадження українознавчих цінностей у навчально-виховний процес і у відповідні освітні стандарти визначається не тільки політично-правовим, а й світоглядним рівнем народу.

Отже, проблема національно-мовного виховання особистості синтезує ідеї і філософської, і педагогічної думки. Їх реалізація уможливується як діями державних інституцій, так і прагненням народу прилучатися до культурної національної спадщини.

Українознавчі цінності через освітню сферу відіграють роль об'єднуючого, консолідуючого суспільного фактора, оскільки вони інтегрують зусилля всіх громадян України в її політичному, економічному і духовному прогресі. Функціонування української мови, володіння нею як найважливішим засобом національного та мовного виховання не лише забезпечує комфортне буття індивіда в суспільстві, а й дає змогу виробити систему загальнонародних, національно зумовлених цінностей, сформувати національний характер, мовну особистість [11].

Мова постає могутнім чинником відображення дійсності в її національному виявленні. В оволодінні національно-мовними категоріями, що відтворюють спосіб життя, світобачення українців, розвивається національна самосвідомість. Саме тому увага викладача до мовних компонентів з національною орієнтацією сприяє духовному, культурному збагаченню людини, забезпечує високий рівень міжетнічних відносин.

Відомо, що у процесі продуктивного розвитку мови виникла та विकристалізувалася усна нарона творчість. Цей процес тривав так довго, як довго існує мова. Зрозуміло, що багато чого здатний прояснювати сам фольклор, у якому можна знайти рудименти матріархату та родового суспільства, однак цей аспект фольклористичних студій розроблений ще недостатньо [12].

Усна народна творчість протягом тисячоліть була чи не єдиним засобом узагальнення життєвого досвіду народу, втіленням народної мудрості, народного світогляду, народних ідеалів. У фольклорі знайшли відображення не лише естетичні й етичні ідеали народу, а й його історія, філософія, психологія, дидактика – тобто все, чим він жив, що хотів передати наступним поколінням. Навіть норми звичаєвого права, неписані закони фіксувалися в усній формі, запам'ятовувалися вибраними громадою людьми і за потреби відтворювалися у незмінному вигляді.

Слово для наших предків мало й магічну силу. За його допомогою, вірили вони, можна домогтися щасливого полювання, викликати дощ, відвернути бурю і град, посуху, вберегти родину від зла і напасті, які підстерігали беззахисну перед силами природи людину на кожному кроці.

Соками усної народної творчості живилася писемність. На її основі створювалися історія і література, зокрема староукраїнські літописи (Густинський, Грабянки, Величка, Самовидця, Острозький, Львівський та ін.), на її ґрунті будувалася діяльність братських шкіл, Києво-Могилянської академії. Із цього погляду таємниці народної творчості необхідно особливо добре знати філологам та історикам. Без цього немислиме розуміння як давньоукраїнської історії та культури, так і витоків творчості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Л. Українки, М. Вовчка, І. Франка, ряду сучасних письменників. Зв'язок їх із творчістю народу – неминучий. Цей зв'язок розуміли видатні письменники кожної епохи, а найбільше ті, що черпали в народній творчості не лише творчу силу, а й сюжети та образи, художні засоби [6].

Народ багатовіковою практикою створив таку систему художніх засобів у фольклорі, які йдуть до створення художнього образу найкоротшим шляхом. Виконавець фольклорного твору не просто описує факт чи подію, а зображує їх, він ніби все бачить перед собою. Тому його виконання емоційне, виразне, багате на жести і міміку.

В даній статті ми хочемо звернути увагу на українську народну пісню як засіб художнього освоєння навколишньої дійсності, як засіб вивчення образності українського фольклору.

Формування духовно багатой, соціально активної особистості підносить значення пісенності у національно-мовному вихованні молоді. Народна пісня справляє сильний вплив на емоційну сферу особистості, тому є одним з найефективніших засобів формування у молоді здатності переживати художні образи як психологічної основи музично-естетичної культури. Народно-пісенний фольклор впливає завдяки інтонаційно-інформаційній насиченості на формування особистості, її національну самосвідомість як розуміння власної національної належності, ідентифікації.

Народна пісенна культура, як художньо-комунікативна, освітня і така, що розвивається система, відображає уявлення про життєві цінності,

взаємини між людьми, людиною і суспільством, формах духовної життєдіяльності соціуму.

Художній образ народних пісень – це діалектичний сплав загального і особистого. У його неповторній формі концентруються загальні, істотні риси, явища, характери, події. Художній образ, не дивлячись на свою конкретність, є віддзеркаленням дійсності у всіх її проявах, які накопичувалися, видозмінювалися, із покоління в покоління передавалися в інтонаціях, ритмах, речитативах. Художній образ народних пісень, який розкриває одне явище через інше, спирається на історично розвинуту здібність людської свідомості до образно-асоціативного сприйняття. Образно-асоціативна основа народної пісні безмежна, перш за все, завдяки багатющій розробці принципу уособлення людських переживань з природою, побутом, соціальною дійсністю тощо. Слід визнати, що художній образ народно-пісенного фольклору і його творче перетворення – це життєва потреба творити, проникнути своїм міркуванням в таємниці людського життя [4].

За своєю сутністю образність належить до психологічних категорій і є досить складною, вагомою та багатоаспектною проблемою.

Досліджуючи та обґрунтовуючи основні положення про мову, Л. С. Виготський відзначав: «Усюди – у фонетиці, в морфології, в лексиці та семантиці, навіть у ритміці, метриці й музиці – за граматичними чи формальними категоріями постають психологічні» [1].

Образ – це суб'єктивний феномен, який виникає в результаті предметно-практичної, сенсорно-перцептивної, мисленнєвої діяльності, що становить цілісне інтегральне відображення дійсності, в якому водночас представлені основні перцептивні категорії (простір, рух, колір, форма, фактура тощо), це чуттєва форма психічного явища, яка містить в ідеальному плані просторову організацію та часову динаміку, це суб'єктивна картина світу чи його фрагментів, що включає самого суб'єкта, інших людей, просторове оточення і часову послідовність подій.

Відтак, етимологічно термін «образ» тяжіє до наочності, наштовхує на думку про зовнішній вигляд предмета чи явища. Розглядаючи образ як насамперед багатоступеневе опосередковане відображення дійсності, варто акцентувати увагу на виявленні сутності самого відображення. Термін «відображення» становить змістовий результат, психічний образ, який відповідає сутності об'єкта і виступає у формі наукового поняття чи художньої інтуїції.

Проблема відображення – це проблематика трьох членів:

- 1) природа;
- 2) пізнання людини, що поєднується з її мозком як вищим продуктом тієї ж природи;
- 3) форма відображення природи в пізнанні людини, ця форма становить поняття, закони, категорії тощо, тобто суб'єктивні

образи об'єктивного світу.

Образ має і свою об'єктивність, яка визначається за такими двома основними ознаками:

- 1) подібність образу та об'єкта за структурою і сутністю;
- 2) значення – наявність в образі такої цінності, яка відповідає об'єктивним потребам.

Образи, що відображають у нашій свідомості дійсність, не є статичними, незмінними, мертвими речами; вони становлять динамічні утворення. Варто спробувати зафіксувати певний образ, щоб переконатися в тому, як він кожного разу на наших очах видозмінюється, зрушується, якоюсь мірою трансформується: то одні його сторони виступають на передній план, то інші; ті, що виступають, водночас і відступають, затінюються наступними.

Образність мови – це здатність мовних одиниць викликати наочно-чуттєві уявлення про щось, а образність мовлення – процес володіння засобами мовної образності, які в мовленні одержують своєрідне навантаження: відбір, повторення, розміщення, комбінування, трансформування тощо. Істотними ознаками образності є: яскравість, метафоричність, багатство (різноманітність) використовуваних засобів, точність, оригінальність (самостійність), цілеспрямованість тощо. У лінгвістичній науці розрізняють потенційну, евідентну (очевидну) і художню образність. Потенційна образність виступає як чуттєво-образний елемент слова, що перебуває в притаєній позиції та збуджується лише за певних умов. Потенційна образність виявляється безпосередньо не в самому слові, а в поєднанні слів. Учені (В. В. Виноградов, Е. М. Головін, О. І. Єфімов та ін.) вбачають в евідентній образності передусім первинну властивість слів. Художня образність визначається відповідно до уявлення про мову художнього твору як цілісну систему, кожний елемент якої естетично значущий, образно зумовлений, мотивований образним змістом цілого [3, с. 392].

Особливо значущим для розуміння образної сутності слова є вчення О. О. Потебні про «внутрішню форму». Якщо значення слова – це те, що відображається ним, то внутрішня форма – це те, як відображається та уявляється в слові той чи інший предмет дійсності. За визначенням ученого, образна сутність слова розкривається в художньому творі, де образне значення слова (його внутрішній зміст) набуває гнучкості, варіантності, починає жити особливим життям, поєднуючи старі й нові уявлення, наповнюючи їх новим смислом і завдяки цьому створюючи новий образ. Термін «внутрішня форма» в сучасному контексті передбачає такі якості слова: його гнучкість, здатність надавати різноманітні відтінки висловлюванню та змінювати цілі конструкції [8].

Внутрішня форма слова проявляється в художньому контексті, де актуалізується універсальна здатність слова створювати образи та

виражати поняття. Літературознавець Л. Я. Гінзбург визначає сутність контексту через природу самого слова: «Контекст – ключ до прочитання слова; він звужує слово, висуваючи, динамізуючи одні його ознаки за рахунок інших, і водночас розширює слово, накладаючи на нього асоціативні нашарування» [2]. Чим більше у слові різноманітних асоціацій, тим воно й образніше. Саме таке слово містить надзвичайно живу та яскраву внутрішню форму, яка, у свою чергу, становить основу словесного образу.

Відтак, спираючись на результат досліджень означеної низки вчених-психологів, варто відзначити, що образи складають основний зміст пам'яті, а мовлення грає важливу роль у збереженні, відтворенні та формуванні образу. Чим вдаліше підібране слово, тим точніше воно фіксує сутність предмета, тим повніше та яскравіше постає його образ.

Одним з дієвих засобів для вивчення образності українського фольклору є народна пісня, де в повній мірі закладений фундамент художнього, образного типу світорозуміння.

У традиційній ліричній пісні образний паралелізм має стійко-символічний характер: перша паралель – символічна, її завжди супроводить друга, людська, паралель. Так, якщо в першій паралелі згадується біла лебідка і ясний сокіл, то в другій обов'язково будуть дівчина і хлопець, наречена і наречений.

Такий стійкий символічний паралелізм ми можемо зустріти і в частушках. Проте найчастіше в них уживається паралелізм, який можна назвати паралелізмом логічним, вільно-поетичним. Дві образні картини в частушках, побудованих прийомом такого вільно-поетичного паралелізму, зіставляються один з одним не по їх символічному зв'язку, а по реальній, логічній аналогії.

На відміну від пісенного стійко-символічного паралелізму, який об'єднував лише певні образи і, тим самим, обмежував творчість, частушковий вільно-поетичний паралелізм дозволяє втягувати в паралельні поетичні ряди рішуче всі образи реальної дійсності, що безумовно свідчить про новий, гнучкіший і досконаліший художній метод.

Не менш яскрава жанрова специфіка фольклорних творів виявляється і в їх поетичному, мовному стилі, зокрема у використовуваних ними всіляких образних виразах – тропях.

Кожен жанр має свої улюблені тропи. Але справа не тільки в цьому. Одні і ті ж тропи в різних жанрах фольклору вельми своєрідні по своєму характеру, виконують в них дуже специфічні функції. Проілюструємо це положення епітетами. У всіх пісенних жанрах українського фольклору можна зустріти епітети постійні (колективні) і рухомі (індивідуальні), які можуть виконувати функції і образотворчі і виразні.

У народних піснях зустрічаємо образотворчі епітети. Проте слід зазначити, що у зв'язку з особливостями жанру найчастіше в ліричних

піснях уживаються епітети виразні: «рідний батечко», «рідна матінка», «дорогі подруженьки», «милий дружок», «сокіл ясний», «голубчик мій», «моя радість», «лапочка-голубчик» тощо.

З традиційними ліричними піснями генетично пов'язаний жанр частушки. Тому цілком природно, що в частушках ми зустрічаємо багато епітетів традиційних ліричних пісень. Але разом з цими традиційними (колективними) епітетами в частушках уживається і велика кількість нових (індивідуальних) епітетів. Наприклад: «хлопчина міський», «відчайдушна голівонька», «милий забавник», «красунчик, буйний вітер» і так далі. Ці і подібні їм епітети виражають жанрову специфіку частушок, додають їм неповторну оригінальність [10].

Головний зміст народних пісень складають не відбиті в них події і факти, а виражені ними всілякі думки, відчуття і переживання. Цими особливостями змісту і призначення традиційних пісень обумовлені особливості їх композиційних форм (монолог, діалог, пісні-оповідання, пісні-описи, пісні схеми «описово-оповідна частина + монолог або діалог»), різні композиційні прийоми і принципи (образний паралелізм, поступове звуження образів тощо). Їх головне призначення не зображати, а виражати.

Цю ж роль в ліричних піснях виконують і різні стилістичні засоби (символи, епітети, порівняння, зменшувальні суфікси), і явища поетичного синтаксису (повтори, вигуки, риторичні питання і ін.). Вони, звичайно, мають і образотворче значення, але їх головна функція – емоційно-виразна.

Особливість розвитку ліричного змісту в пісні виражається в тому, що її поетичний матеріал, різні образи, думки і відчуття розкриваються, йдуть в ній, як правило, по лінії все більшій і більшій. Пісня розвивається у напрямі максимального посилення її ідейно-емоційної виразності. Цим же цілям розвитку пісні, конкретизації її змісту і максимального посилення її емоційної виразності служать і її поетична мова, різні засоби і прийоми її мовного поетичного стилю. Особливо наочно це виявляється в характері вживання синонімів. Як правило, синоніми в пісні уживаються не окремо, не поодиноці, а попарно або більше. При цьому спостерігається така закономірність. Синоніми слідує один за одним у напрямі до все більшої конкретизації вираженого ними змісту. Другий синонім, як правило, конкретизує значення першого синоніма, а якщо є третій синонім, то він уточнює зміст другого і так далі. Виражені емоції у такому разі від одного синоніма до іншого все більш і більш заглиблюються. Наприклад:

Мав я раз дівчиноньку чепурненьку,
Любу щебетушечку рум'яненьку.
Гей, гей, га, уха-ха,
Дівчино-рибчино молода [5].

Конкретизації вираженого змісту, виділенню якоїсь якості предмету і повідомлення про нього в самому кінці вірша служить в народних піснях і постпозитивне вживання прикметників, тобто постановка їх не перед іменниками, до яких вони відносяться, а після них. Наприклад:

Що на морі Чорному,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная [9].

Взаємозв'язок між композицією і поетичним стилем в пісенній народній творчості настільки тісний, що одне і те ж явище одночасно може входити і в композицію, і в поетичний стиль. Це, наприклад, відноситься до паралелізму і звертань, які можуть виступати і як прийоми поетичного синтаксису, і як засоби, принципи композиційної організації пісні.

Образна мова народних пісень – високорозвинена система художніх засобів, за допомогою яких розкривається зміст пісні. До них належать: паралелізми, епітети, порівняння, синонімія, гіпербола, символіка.

Паралелізм – співставлення (за аналогією) явищ природи та людського життя, одна з найважливіших стилістичних фігур в поезії фольклору. Частіше паралелізм складається з двох членів, кожен з них має однакову (або схожу) будову. Схожість буває синтаксична і образна, через це паралелізми бувають образними і синтаксичними. Але здебільшого обидві ці якості поєднуються:

1. Да зелен явор, зелен явор да на воду схилився.
Да на козака пригодонька, козак зажурился.
2. Да не хилися, явороньку, ти ще зелененький.
Да не журися, козаченьку, ти ще й молоденький.

Кожне з цих двох строф побудоване на паралелізмі «явор – козак». Це його образна основа. Вона втілюється однаковими синтаксичними засобами (пор. перший рядок з другим в кожній строфі, особливо в другій, де синтаксичні засоби абсолютно аналогічні). Це і становить синтаксичну основу паралелізму.

Паралелізм може обіймати одну строфу, тоді він називається нерозгорнутим. Розгорнутий паралелізм обіймає кілька строф, а іноді ціла пісня будується на паралелізмі:

Ой сивая зозуленька
Усі сади облігала,
Усі сади облігала,
В жодному не кувала.
Прилетіла у вишнев садок,
Там сіла, закувала,
Прилетіла у вишнев садок,
Там сіла, закувала.
«Ой саде ж мій, саде красний,
Чим я тобі не вгодила?
Чи я ж рано не кувала,
Чи ж росиці не струшала?»

Молоденька Марусенька
Усі двори обходила,
Усі двори обходила,
В жодному не плакала.
А як прийшла під батьків двір,
Там стала, заплакала,
А як прийшла під батьків двір,
Там стала, заплакала.
«Ой дворе ж мій, дворе,
Чим я тобі не вгодила?
Чи ж я рано не вставала,
Чи ж я тебе не змітала?»

Епітет – художнє означення, слово-характеристика, яке уточнює чи посилює основне поняття. Для фольклору особливо властиві постійні епітети, які утворюють своєрідні «пари» зі словами, при яких вони

постійно вживаються. Наприклад: «козак молоденький», «коник вороненький», «синє море», «темна нічка» тощо.

Порівняння – прийом пояснення одного явища за допомогою іншого:

Як ми кохались, як голубів пара,
Тепер розійшлися, як чорная хмара.

Синонімія – вживання слів, близьких за значенням, з метою посилити враження. Зустрічаються навіть синонімічні ряди, особливо в думках:

На татарських полях
Та на козацьких шляхах
То ж не вовки-сіроманці
Квилять та проквиляють,
Не орли-чорнокрильці клекочуть...

Гіпербола – перебільшення дій, предметів, явищ. Широко застосовується в героїчних та сатиричних піснях, в баладах з метою возвеличення позитивних вчинків або висміювання негативних, та задля посилення враження.

Героїзація: Не вспів козак, та не вспів Нечай на коника впасти,
Як став врагів, як став панків, як снопики класти!

Символіка – традиційні умовні поняття, засновані на явищах відносної схожості. Цілий ряд фольклорних символів набрав сталого значення і викликає цілком певні асоціації. Наприклад, зозуля у весільних піснях символізує наречену; калина – дівочу честь; сокіл в думках – козак; дощ, вітер, чорні хмари в ліриці символізують лихо, невдачу і нещастя.

Образність народної поезії формується за допомогою інших засобів вживання епічних чисел (3, 7, 700), здрібнених і пестливих форм лексики (дівчинонька, козаченько, водиченька), старослов'янзмів, діалектизмів, зорових образів (вогнь, золото, місяць, небо), запитальних та окличних інтонацій (конструкцій), діалогу, прямої мови, неповнозначної лексики (вигуків, часток, применників в образній та ритмотворчій ролі).

Народнопісенний вірш ніколи не декламується, а тільки співається. Через це метрика вірша і композиція строфи щільно злиті з музичною ритмікою та формою. Рима та образна форма пісенних віршів безпосередньо на сам наспів не впливають, але паралельно з ним справляють емоційний вплив на слухачів і виконавців. Народна пісня звучить повноцінно тільки в єдності тексту і наспіву, лише у виконанні виразні засоби слова і музики досягають максимального впливу [7].

Отже, традиційна пісня як складова усної народної творчості є засобом узагальнення життєвого досвіду народу, втіленням народної мудрості та світогляду, а також, як джерело образної мови, засобом вивчення образності українського фольклору та виховання національно-мовної особистості. Безумовно, матеріал статті не дозволяє висвітлити всі аспекти проблеми, що розглядається.

Перспективи подальших наукових досліджень у даному напрямі ми вбачаємо в розробці методичних матеріалів і навчальних посібників з даної проблематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Выготский Л. С. Мышление и речь / Лев Семёнович Выготский. – изд. 5, испр. – Издательство «Лабиринт», М., 1999. – 352 с.
2. Гинзбург Л. Я. О лирике / Лидия Яковлевна Гинзбург. – Л. : Совет. писатель, 1974. – 320 с.
3. Головин Б. Н. Основы культуры речи / Борис Николаевич Головин. – М., 1980. – 320 с.
4. Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. – Т. 1 / Михайло Грушевський. – К. : Либідь, 1993. – 392 с.
5. Жартівливі пісні / упорядники (автори): О. І. Дей, М. Г. Марченко, А. І. Гуменюк. – К. : Наукова думка, 1967. – 800 с.
6. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Іван Огієнко ; упоряд., авт. іст.-біогр. нариску та приміт. М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2001. – 440 с.
7. Іваницький А. Українська народна музична творчість : навч. посібник / Анатолій Іваницький. – К. : Музична Україна, 1999. – 222 с.
8. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / Александр Афанасьевич Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.
9. Філарет Колеса. Українська усна словесність / Філарет Колеса. – Едмонтон, 1983.
10. Фольклор как искусство слова / отв. ред. Н. И. Кравцов. – (Вып. 3). – М. :Изд-во МГУ, 1975.
11. Ізборник. З енциклопедії «Українська мова» [Електронний ресур]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/ukrmova/um26.htm>.
12. Osvita.ua. Видавництво «Плеяди» [Електронний ресур]. – Режим доступу : <http://osvita-ua.net/school/upbring/363>.